

کرامت انسانی در اندیشه نبوی
با محوریت حدیث «مکارم الاخلاق»

تألیف

دکتر مسلم محمدی
دانشیار دانشگاه تهران

دکتر حسین عارفی نیا

دانش آموخته دکتری مذاهب کلامی دانشگاه ادیان و مذاهب

شماره مسلسل ۱۲۱۶۴

شماره انتشار ۴۶۹۲

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه	: محمدی، مسلم، ۱۳۵۲ -
عنوان و نام پدیدآور	: کرامت انسانی در اندیشه نبوی با محوریت حدیث «مکارم اخلاق» تألیف مسلم محمدی، حسین عارفی‌نیا.
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری	: ۲۲۰ص.
فروست	: انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۴۶۹۲.
شابک (چاپی)	: 978-964-03-7755-0
شابک (الکترونیکی)	: 978-964-03-7756-7
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
موضوع	: کرامت انسانی - جنبه‌های مذهبی - اسلام
موضوع	: Dignity - - Religious Aspects - - Islam
موضوع	: اخلاق اسلامی - احادیث
موضوع	: Islamic Ethics - - Hadiths
شناسه افزوده	: عارفی‌نیا، حسین، ۱۳۷۱ -
رده‌بندی کنگره	: BP۲۵۴/۱۲ ۱۴۰۳
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۶۵۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۸۶۲۷۹۸

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

عنوان: کرامت انسانی در اندیشه نبوی با محوریت حدیث «مکارم اخلاق»

مؤلفان: دکتر مسلم محمدی - دکتر حسین عارفی‌نیا

ویراستار ادبی: فرشاد رضوان

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳

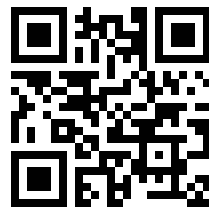
شمارگان: ۱۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلفان است»

بها: ۲,۰۰۰,۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: <http://press.ut.ac.ir>

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

تقدیم به

پیامبر اخلاق و رحمت

و

اهل بیت کریم او علیهم صلوات الله

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

پیشگفتار..... ذ

چارچوب پژوهش..... ش

جستار اول - کلیات و مفاهیم..... ۱

۱- کرامت..... ۱

۲- مکارم..... ۲

۳- اخلاق..... ۵

۴- مکارم الاخلاق..... ۷

۵- تواتر معنوی..... ۹

۶- بعثت..... ۱۰

جستار دوم- بررسی سندی و دلالتی حدیث «مکارم الاخلاق»..... ۱۳

گفتار اول: بررسی سند حدیث..... ۱۳

۱- بررسی مصادر شیعه..... ۱۴

۱-۱ حدیث اول..... ۱۴

۲-۱ حدیث دوم..... ۱۶

۱-۲-۱ ابن غضایری..... ۱۹

۲-۲-۱ شیبانی..... ۲۰

۳-۱ حدیث سوم..... ۲۳

۴-۱ حدیث چهارم..... ۲۳

۵-۱ حدیث پنجم و ششم..... ۲۶

ح □ کرامت انسانی در اندیشه نبوی با محوریت حدیث «مکارم الاخلاق»

- ۲- بررسی مصادر اهل سنت..... ۲۷
۳- اشکال..... ۳۱

گفتار دوم: تحلیل دلالتی حدیث..... ۳۴

- ۱- تبیین دلالتی حدیث..... ۳۵
۱-۱ حصر حقیقی..... ۳۵
۲-۱ حصر اضافی..... ۴۳
۳-۱ تبیین واژگان حصر..... ۴۷
۴-۱ ترابط مکارم الاخلاق و محاسن الاخلاق..... ۵۲
۵-۱ مؤیدت قرآنی بر حصر مکارم اخلاقی..... ۵۴
۶-۱ اشکال..... ۶۰
۷-۱ فرق بین کمال و تمام..... ۶۲
۸-۱ امتیازات مکارم اخلاقی بر دیگر مکاتب..... ۶۵
۹-۱ دوران شکوفایی کرامت‌های اخلاق..... ۶۸

جستار سوم- ماهیت و ابعاد مکارم اخلاقی..... ۷۳

- مقدمه..... ۷۳
۱- ماهیت کرامت..... ۷۴
۲- کرامت انسان در اعلامیه جهانی حقوق بشر..... ۷۸
۳- انواع کرامت..... ۷۹
۳-۱ کرامت ذاتی انسان..... ۸۰
۳-۲ کرامت اعطایی..... ۸۲
۳-۳ کرامت اکتسابی..... ۸۶

فهرست □ خ

- ۴- اهمیت کرامت در قرآن و روایات ۹۰
- ۵- مصادیق مکارم الاخلاق ۹۳
- ۵-۱ پایبندی و استقامت به تعهدات ۹۴
- ۵-۲ صدق گفتار ۹۹
- ۵-۳ حُسن خُلق ۱۰۳
- ۵-۴ ادای امانت ۱۰۶
- ۵-۵ صلۀ ارحام ۱۰۹
- ۵-۶ گرامی داشتن مهمان ۱۱۳
- ۵-۷ کمک به نیازمندان ۱۱۶
- ۵-۸ جبران نیکی ها ۱۲۰
- ۵-۹ مراعات حق همسایه و رفیق ۱۲۴
- ۵-۱۰ حیا ۱۲۷
- ۶- کرامت اخلاقی در سیرۀ معصومین ۱۳۰
- ۷- اسباب رشد کرامت ۱۳۶
- ۷-۱ ایمان ۱۳۷
- ۷-۲ تقوا ۱۴۰
- ۸- موانع کرامت اخلاقی ۱۴۴
- ۸-۱ موانع فردی کرامت اخلاقی انسان ۱۴۵
- ۸-۱-۱ جهل و غفلت ۱۴۵
- ۸-۱-۲ پستی و اهانت ۱۴۶
- ۸-۱-۳ طغیان و تجاوز ۱۴۹
- ۸-۱-۴ دنیاپرستی ۱۵۲
- ۸-۱-۵ گناه و معصیت ۱۵۴

د □ کرامت انسانی در اندیشهٔ نبوی با محوریت حدیث «مکارم الاخلاق»

- ۱-۸-۶ تبعیض و تعصب ۱۵۶
- ۲-۸-۲ موانع اجتماعی کرامت اخلاقی ۱۵۸
- ۱-۲-۸-۱ ظلم و بی عدالتی ۱۵۹
- ۲-۲-۸-۲ تجسس و عیب یابی ۱۶۲
- ۳-۲-۸-۳ تعطیلی امر به معروف و نهی از منکر ۱۶۵
- ۴-۲-۸-۴ اطاعت از طاغوت و ستمگران ۱۶۸
- ۵-۲-۸-۵ تسلط دشمنان بر مسلمانان ۱۷۰
- ۶-۲-۸-۶ اختلاف و تنازع بین مسلمانان ۱۷۲

نتیجه ۱۷۷

منابع ۱۷۹

اصطلاحات تخصصی (واژه نامه) ۱۹۳

نمایه ۱۹۵

پیشگفتار

رسد آدمی به جایی که به جز خدا نبیند بِنِگَرِ که تا چه حد است مکان آدمیت
طیران مرغ دیدی، توزِ پابیند شهوت به دَرِ آی تا بینی طیران آدمیت
(سعدی)

مسئله کرامت از جمله مهم‌ترین مفاهیمی محسوب می‌شود که ناظر به ارزشمندی و شرافت انسان است. خداوند در یکجا از تکریم انسان سخن می‌گوید و به برتری انسان نسبت به موجودات دیگر اشاره می‌کند و می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ... وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»^۱ یا در جای دیگری خلقت زیبا و باقوام انسان را مطرح می‌کند و می‌فرماید: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ»^۲ و در سوره حجر در گرامیداشت مقام انسان، روح او را به خود نسبت می‌دهد، «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ»^۳ همچنین یکی دیگر از موارد مهم در احترام و ارزش دادن به انسان، جایی است که پروردگار جهانیان بعد از آفرینش انسان، به خود آفرین گفته است: «ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ»^۴ حال این انسان با این همه کرامت و شرافت، یقیناً با او نیز باید کریمانه و شریفانه برخورد و معاشرت کرد.

۱- اسراء: ۷۰

۲- التین: ۴

۳- حجر: ۲۹

۴- مؤمنون: ۱۴

ر □ کرامت انسانی در اندیشه نبوی با محوریت حدیث «مکارم الاخلاق»

رسول اکرم (ص) که قرآن از او به عنوان خلق عظیم یاد می‌کند، از اخلاق او به عنوان معجزه دوم نبوی یاد می‌شود؛ چرا که او با همه انسان‌ها اعم از مسلمان و مشرک، با عزت و کرامت معاشرت می‌کرد و حتی بالاتر از این، او با دشمنان خویش نیز مروت و مدارا داشت که نمونه عینی آن داستان فتح مکه است که آن روز را یوم‌المرحمة نام گذاشت و حتی خانه ابوسفیان را مکان امن اعلام کرد و از همه دشمنان خونی دیروز، با نهایت رأفت و کرامت گذشت کرد؛ تا جایی که قاتل دخترش زینب و عموی عزیزتر از جانش حمزه سیدالشهدا را نیز بخشید که در یک کلام می‌توان همه را در روحیه کریمانه او خلاصه کرد؛ چرا که در یک کلام ایشان، فلسفه بعثت خود را نیز بنا بر حدیث شریف «إِنِّي بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» اکمال مکارم و محاسن اخلاقی برمی‌شمرد.

کتاب حاضر نیز در پی تحلیل ابعاد مختلف حدیث نبوی «مکارم الاخلاق» بوده که در سه بعد سندی، دلالتی، ماهیت و ابعاد مکارم الاخلاق را بررسی کرده است. در این پژوهش در صدد هستیم که هم با نگاه سلبی به برخی ایرادها و شبهات در این حوزه پردازیم و هم با نگاه ایجابی بر ابعاد مختلف مسئله کرامت انسان در اندیشه نبوی تأکید و توجه کنیم.

از جمله شبهات مطرح در این حوزه آن است که انحصار اهداف نبوی به مکارم الاخلاق، موجب ذهنیت تعارض با سایر اهداف پیامبر (ص) شده است و لذا اعتبار سند حدیث را زیر سؤال برده و با این روش، سیاست و حکومت را مقدم بر اخلاق دانسته‌اند. یا برخی با استفاده از دلالت حدیث، تنها وظیفه رسول اکرم (ص) را مکارم اخلاقی و معنویت دانسته‌اند و از این طریق جدایی اخلاق از سیاست را نتیجه گرفته‌اند. برخی نیز مبنای ارزش کرامت و فضیلت‌های انسانی را بر اساس نگاه اومانستی تفسیر کرده‌اند و انسان را بی‌نیاز از آموزه‌های الهی دانسته‌اند و در عوض «اعلامیه جهانی حقوق بشر» را قانون جامعی به حساب می‌آورند، به طوری که این

پیشگفتار □ ز

عده معتقدند آموزه‌های دین اسلام در باب کرامت انسانی ناکافی است؛ لذا سه جستار اصلی کتاب، ناظر به سؤالات و شبهات سه‌گانه فوق است.

در واقع روشنفکران از یک سو و با یک زاویه دید متفاوت، حدیث را تفسیر می‌کنند و برخی دغدغه‌مندان حوزه دین نیز با زاویه دید دیگری آن را پردازش کرده‌اند که وجه مشترک هر دو، فروکاستن حدیث به یک نگاه محدود هستند که در این پژوهش سعی شده است، حدیث فوق با نگاه جامعی تجزیه و تحلیل شود. از این رو تحقیق حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، در صدد دفاع از اشکال‌های سندی و دلالتی حدیث و همچنین بررسی ابعاد و موانع کرامت انسان و اسباب رشد و تبیین مصادیق مکارم اخلاقی است.

لذا وجه ارتباط دو بحث «بررسی سندی و دلالتی حدیث مکارم الاخلاق با کرامت‌های اخلاقی» در این است که با اثبات وجوه درست از مصادیق دلالتی و سندی حدیث مکارم الاخلاق، می‌توان مصادیق خارجی «مکارم الاخلاق» را تبیین کرد، به طوری که با تزلزل حدیث «مکارم الاخلاق» نمی‌توان زوایای گوناگون آن را از حیث فردی، اجتماعی بررسی کرد؛ لذا با اثبات رکن حدیث «مکارم الاخلاق» می‌توان از ماهیت و مصادیق و اسباب رشد کرامت و موانع فردی و اجتماعی آن بحث کرد.

خلاصه آنکه در اشکال سندی باید گفت: کثرت روایات با سندهای مختلف از شیعه و سنی با تعبیر نزدیک به هم تواتر معنوی و غیرقابل خدشه بودن حدیث را نشان داده و از این طریق انحصار تکمیل مکارم اخلاق، توسط نبی اکرم (ص) را به اثبات رسانده است.

اشکال محتوایی نیز جواب‌دانی خواهد بود که حصر در این حدیث، از نوع موصوف بر صفت نبوده است تا جدایی اخلاق از سیاست نتیجه گرفته شود، بلکه

س □ کرامت انسانی در اندیشه نبوی با محوریت حدیث «مکارم الاخلاق»

حدیث متواتر مکارم الاخلاق با پوشش فضایل اخلاقی مختلف، نشان از حاکمیت اخلاق، بر سایر جنبه‌های زندگی بشر است.

و آخر اینکه دین، قانونی کامل و جامع با عنوان «مکارم الاخلاق» دارد که اصول و قواعد ارتباط با خدا، خود و دیگران را دربردارد، برخلاف قانون بشری که صرفاً بر مبنای انسان‌محوری طراحی و برنامه‌ریزی شده و آسیب‌های فراوانی که آن قانون بشری، در عهد مدرنیسم به بار آورده است، بنابراین در جستار سوم کتاب، اول به تبیین ماهیت کرامت انسان و سپس به مصادیق مکرمات‌های اخلاقی در انسان توجه شده است و در آخر اسباب رشد کرامت و موانع فردی و اجتماعی کرامت در انسان، توصیف و تفسیر شده‌اند.

بنابراین در این کتاب تلاش بر این بوده است که اثر مفید و ماندگاری در حوزه اخلاق نبوی و راهکار و الگویی در اخلاق اجتماعی ارائه شود، در عین حال از آنجا که هیچ اثری خالی از عیب و نقص نیست، ضمن اذعان به نقص‌های احتمالی آن و بنا بر مثل «معروف حیات العلم بالرد و النقد» با افتخار آماده استفاده از نظریات همه اخلاق‌پژوهان و دغدغه‌مندان در این حوزه هستیم. در پایان از همه عزیزانی که در تهیه و انتشار این کتاب کمک کردند، سپاسگزار و قدردان هستیم و برای آنها آرزوی موفقیت و سلامتی داریم.

ای نسخه نامه الهی که تویی وی آینه جمال شاهی که تویی
بیرون ز تو نیست هرچه در عالم هست در خود بطلب هر آنچه خواهی که تویی
(مولوی)

چارچوب پژوهش

بیان مسئله از کلی به جزئی: رسول اکرم (ص) در حدیث شریف «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»، هدف از بعثت خویش را اکمال مکارم اخلاقی می‌داند. این انحصار، موجب شبهه و گاه حتی ذهنیت تعارض، با سایر اهداف پیامبر (ص) شده است؛ لذا برخی از افراد در راستای تشکیک و شبهه‌افکنی، بر ضعف و اعتبار سند روایت هستند و مدعی شده‌اند که: «سند حدیث در شیعه اصل معتبری ندارد» و بر این باورند: برخی از علما این حدیث را، از اهل سنت و از ابوهریره (که به جعل حدیث مشهور بوده است) نقل کرده‌اند که آن را ابتدا، مرحوم طبرسی در مجمع البیان مرسلأ نقل کرده است، دیگر علمای شیعه از وی اخذ کرده‌اند و احتمالاً نقل مرحوم طبرسی نیز مأخوذ از اهل سنت بوده است. (هادی، ۱۳۸۵: ۲۳۲؛ هدایتی، ۱۳۹۵: ۲۵۱؛ فنی اصل، ۱۳۹۷: ۱۲۷ - ۱۲۶؛ پناهیان، ۱۳۹۵) اما برخی دیگر از درون‌دینان، در دلالتِ حصر حقیقی و اضافی آن، به مناقشه و وجود تعارض با سایر اهداف پیامبر (ص) برآمده‌اند و مدعی هستند: حصر بعثت پیامبر (ص) در مکارم اخلاقی با سایر وظایف ایشان، از جمله سیاست و قدرت، اتمام حجت و نشر احکام منافات دارد؛ لذا در دلالت و محتوای حدیث خدشه کرده‌اند. (پناهیان، ۱۳۹۵) یا اینکه برخی این حدیث را، مُسْتَمْسِکِی برای جدایی اخلاق و سیاست می‌دانند و مدعی هستند که پیامبر (ص) کاری با حکومت و سیاست نداشتند و تمام تلاش ایشان بر ارزش‌های اخلاقی و معنوی متمرکز بوده است. (فناهی، ۱۳۸۴: ۱۷۸ - ۱۷۷؛ خلف الله، ۱۹۸۴: ۱۸ - ۱۵؛ شهروند، ۲۰۱۶) برخی نیز ارزش کرامت و فضیلت‌های انسانی را بر اساس انسان‌محوری و اومانیت تفسیر کرده‌اند

ص □ کرامت انسانی در اندیشه نووی با محوریت حدیث «مکارم الاخلاق»

(اعلامیه جهانی حقوق بشر، ۲۰۱۸: ۱۶ - ۱؛ Freeman, 1994: 503_504) و خود را بی‌نیاز از آموزه‌های الهی دانسته‌اند و در عوض «اعلامیه جهانی حقوق بشر» را به‌عنوان قانون جامع و کاملی قرار داده‌اند. (Donnelly, 1986: 18؛ نصرت‌پناه و دیگران، ۱۳۹۱: ۶۴) حال سؤال اصلی این است که آیا دین برای کرامت و فضیلت‌های اخلاقی انسان، قانونی جامع و فراگیر دارد یا خیر؟

ضرورت و اهمیت موضوع: ضرورت اصلی پژوهش حاضر، پاسخ‌دهی به مناقشه روشنفکران و پژوهشگران مبنی بر ضعف سندی و دلالتی حدیث «مکارم الاخلاق» بوده؛ چرا که هرگونه شبهه‌افکنی، در سند و اعتبار و ابعاد حدیث «مکارم الاخلاق» سبب تغییر و تحول ماهیتی در برداشت از زندگی رسول خدا (ص) خواهد شد و موجب تغییر نوع نگاه، به «اسلام اخلاقی» خواهد شد؛ و از طرفی تبیین و تشریح ابعاد و مصادیق حدیث «مکارم الاخلاق» به‌عنوان قانونی جهانشمول، نسبت به «اعلامیه جهانی حقوق بشر»، مهم‌ترین ممیزه این حدیث است که به تعبیر استاد مطهری وجه فارق اخلاق اسلامی با اخلاق سقراطی، بودایی، مادی و ماکیاولی است.

پیشینه: در این موضوع مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی پیرامون متمیم مکارم اخلاق و روایات همانند» نوشته هادی اصغر، همچنین «رابطه دوسویه بعثت و مکارم اخلاقی» نوشته فنی اصل عباس کار شده، ولی در این دو تحقیق، اولاً تواتر معنوی حدیث اثبات نشده است؛ ثانیاً این دو مقاله مزبور، سند روایت را از غیر ابوهریره بررسی نکرده‌اند. در حالی که این پژوهش، بیشتر روایات را، از طریق غیر ابوهریره، مثل جابر بن عبدالله انصاری، امام صادق (ع)، شیخ طوسی از جماعتی (که همه آن جماعت به تحقیق معتبرند)، زید بن اسلم و ابراهیم نقل کرده است؛ ثالثاً دو مقاله فوق، به عدم تعارض دلالت حصر حدیث با سایر اهداف پیامبر (ص) توجه نکرده‌اند، در حالی که پژوهش حاضر، تعارض موجود در حدیث را رفع

چارچوب پژوهش □ ض

کره است؛ رابعاً این دو مقاله بالا رابطه حدیث مکارم الاخلاقی را، با ماهیت و ابعاد و مصادیق کرامت انسان، مورد توجه و بررسی قرار نداده‌اند؛ اما دو تحقیق دیگر در این زمینه «بررسی سندی حدیث مکارم الاخلاق» و «بررسی دلالتی حدیث مکارم الاخلاق با تمرکز بر ساختار و ادبیات آن» نوشته نگارندگان این کتاب یعنی مسلم محمدی و حسین عارفی‌نیا است که این دو مقاله مذکور، از متن کتاب مستخرج شده‌اند.

راه‌حل رسیدن به مسئله: این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به دنبال بررسی روایات عامه و خاصه بوده و از طریق بررسی رجالی روایات احادیث، به سند قطعی آن رسیده، سپس با استفاده از دلالت، بیان، معانی و ادبیات روایت، به تواتر معنوی آن دست یافته است، سپس با بررسی ابعاد و مصادیق مکارم الاخلاق، اسباب رشد مکرمات‌های اخلاقی و موانع فردی و اجتماعی آن، از جهات مختلف بررسی شده‌اند، بنابراین وجه ارتباط میان بررسی سندی و دلالتی حدیث مکارم الاخلاق، با ماهیت و ابعاد مکارم اخلاقی در آن است که با اثبات رکن حدیث «مکارم الاخلاق»، می‌توان از ماهیت، مصادیق، اسباب رشد مکارم اخلاقی و موانع فردی و اجتماعی آن بحث کرد. و گرنه با سستی و ضعیف بودن حدیث «مکارم الاخلاق»، نمی‌توان زوایای گوناگون روایت را از حیث فردی و اجتماعی بررسی و تبیین کرد.

معرفی کتاب: کتاب حاضر مشتمل بر سه جستار بوده که موضوع همه آنها بررسی کرامت انسان در اندیشه نبوی با محوریت تحلیل حدیث «مکارم الاخلاق» است؛ لذا در جستار اول، به تبیین مفهوم واژگان کلیدی از جمله کرامت، مکارم الاخلاق، تواتر معنوی و بعثت نبوی پرداخته است.

در جستار دوم، به بررسی سندی و دلالتی حدیث «مکارم الاخلاق» توجه شده؛ لذا در بررسی سندی حدیث «مکارم الاخلاق» به مصادر شیعه و سنی مراجعه شده

ط □ کرامت انسانی در اندیشه نبوی با محوریت حدیث «مکارم الاخلاق»

و در بررسی دلالتی، تبیین حصر حقیقی و اضافی روایت مورد توجه بوده است، علاوه بر آن تحلیل واژگان حدیث و ترابط مکارم الاخلاق با محاسن اخلاقی و مؤیدات قرآنی بر نحوه حصر «مکارم الاخلاق» نیز از نظر دور نمانده است. در جستار سوم، تحلیل مکارم اخلاقی موضوع پژوهش بوده است؛ لذا اول به ماهیت کرامت و انواع کرامت اشاره شده است، در ادامه به مصادیق حدیث متواتر «مکارم الاخلاق» تحت ده عنوان - پایبندی به تعهدات، ادای امانت، صدق گفتار، حسن خلق، صله ارحام، گرامی داشتن مهمان، کمک به نیازمندان، جبران نیکی‌ها، مراعات حق همسایه و حیا - به جنبه‌های زیستی زندگی بشر توجه شده است و در آخر اسباب رشد کرامت و موانع فردی و اجتماعی آن بحث و بررسی شده است.